ХАКИМ ТЕРМИЗИЙНИНГ ТАСАВВУФ ИЛМИДА ТУТГАН ЎРНИ

THE ROLE OF HAKIM AL-TIRMIDHI IN THE SCIENCE OF SUFISM

РОЛЬ ХАКИМА АЛЬ-ТИРМИЗИ В НАУКЕ ТАСАВВУФА (СУФИЗМА)

Тошболтаев Ҳимойддин Хусниддин ўғли
Ўзбекистон мусулмонлари идораси ходими
Электрон почта: humoyun086@gmail.com
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.23248831

Кириш Мовароуннаҳр замини ислом цивилизацияси ва илм-фани ривожига беқиёс ҳисса қўшган улуғ мутафаккирлар, муҳаддислар ва фақиҳлар юрти ҳисобланади. Ана шундай буюк сиймолардан бири, тасаввуф фалсафаси ва исломий маориф тарихида ўзига хос мактаб яратган олим — Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али Ҳаким Термизийдир (IX аср). Термизий яшаган даврда тасаввуф илми ҳали тўлиқ тизимлашмаган, кўпроқ зуҳд ва тақво амаллари билан чекланган эди. Ҳаким Термизий биринчилардан бўлиб тасаввуфнинг назарий-фалсафий асосларини, руҳий покланиш босқичларини ва қалб маорифшунослигини илмий доирага олиб кирди. Унинг бой илмий-маънавий меросини, хусусан, "Хатм ал-авлиё" ва "Навадир ал-усул" асарларидаги концепцияларни замонавий манбашунослик ва диншунослик нуқтаи назаридан чуқур таҳлил қилиш, бугунги кунда соф ислом маърифатини кенг тарғиб этишда ғоят долзарб аҳамият касб этади. Мазкур тадқиқотнинг мақсади Ҳаким Термизийнинг тасаввуф илмий тизимини шакллантиришдаги ўрни ва унинг "вақоят" (авлиёлик) назариясининг моҳиятини очиб беришдан иборат.

Методология Тадқиқотни амага оширишда тарихий-қиёсий таҳлил, матншунослик, объективлик, герменевтик таҳлил ва исломшуносликнинг тизимли ёндашув методларидан фойдаланилди. Олимнинг бизгача етиб келган қўлёзма ва босма асарлари (айниқса, нафс тарбияси ва авлиёлик мақомотига оид матнлари) тасаввуф тарихидаги анъанавий қарашлар билан қиёсий равишда ўрганилди [1, Б. 45]. Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхона фондидаги замонавий тадқиқотлар ва Халқаро Ҳаким Термизий илмий-тадқиқот маркази маълумотлари илмий муомалага киритилди.

Натижалар Олиб борилган манбавий таҳлиллар шуни кўрсатадики, Ҳаким Термизий тасаввуф тарихида биринчи бўлиб "Авлиёлик" (валаят) ва унинг даражалари ҳақидаги мукаммал таълимотни илгари сурган. Унгача бўлган сўфийлар авлиёликни фақат каромат кўрсатиш деб билган бўлсалар, Термизий уни нафс покланиши ва илоҳий маорифнинг олий босқичи сифатида асослаб берди. Олим ўз асарларида инсон руҳий оламини тўртта асосий мезон (Нафс, Қалб, Садр, Фуад) асосида таснифлаган бўлиб, уларнинг ўзаро нисбати тизимлаштирилди.

1-жадвал

Ҳаким Термизий таълимотига кўра инсон руҳий оламининг босқичма-босқич таснифи (Маориф концепцияси) [1, Б. 52; 3, Б. 114]

Руҳий марказ номи	Жойи ва хусусияти	Эга бўладиган олий мақоми	Нафс билан курашдаги ўрни

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Садр (Кўкрак)	Ислом нури кирадиган жой	Кенглик ва таслимият	Ташқи шариат амалларини бажариш
Қалб (Юрак)	Имон нури макони	Маърифат ва мушоҳада	Нафснинг шаҳватларини синдириш
Фуад (Кўнгил)	Мушоҳада нури жойи	Ҳақиқатни кўриш (Рўят)	Руҳий камолотга эришиш
Лубб (Ақл мағзи)	Тавҳид нурининг маркази	Фонирилик ва Бақо	Авлиёлик даражасига кўтарилиш

Жадвал таҳлилидан кўринадики, Термизий руҳий покланишни тизимли ички эволюция сифатида баён этади. Унинг "Хатм ал-авлиё" (Авлиёликнинг якуни) асари тасаввуфда пайғамбарлик каби авлиёликнинг ҳам маълум бир чўққиси (Хатм) мавжудлиги ҳақидаги илк концепциядир [3, Б. 118]. Бу ғоя кейинчалик Ибн Арабий ва Нажмиддин Кубро каби улуғ орафлар дунёқарашининг шаклланишига бевосита асос бўлиб хизмат қилди.

Муҳокама,Ҳаким Термизийнинг тасаввуфдаги ўрнини баҳолашда, унинг фиқҳ, ҳадис ва тасаввуфни ўзаро уйғунлаштирганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Маҳаллий олимлардан И. Усмоновнинг тадқиқотларида қайд этилганидек, Термизий сўфийликни шариатдан ажратмаган, балки ҳар бир шариат амалининг ички, ботиний мазмунини (ҳикматини) очиб берган [2, Б. 88]. Халқаро исломшуносликда, хусусан Луи Массиньон ва Аннемари Шиммель асарларида Ҳаким Термизий тасаввуфга илмий-фалсафий тил олиб кирган биринчи мутафаккир сифатида эътироф этилади [4, Б. 202]. Унинг "Ҳаким" (Ҳикмат соҳиби) деб улуғланиши ҳам фикрларининг чуқур мантиқий ва илмий асосга эга эканлигидан далолатдир [5, Б. 14]. Олимнинг нафс психологиясига оид қарашлари бугунги кунда ёшлар маънавиятини юксалтириш ва диний мутаассибликнинг олдини олишда муҳим мафкуравий иммунитет вазифасини ўтайди.

Хулоса

1. Ҳаким Термизий тасаввуфни шунчаки таркидунёчилик (зуҳд) босқичидан тизимли илм (илоҳий маърифат) даражасига кўтарган буюк мутафаккирдир.

2. Мутафаккир томонидан ишлаб чиқилган нафс таснифи ва авлиёлик (валаят) назарияси Мовароуннаҳр тасаввуф мактабининг (хўжагонлик, нақшбандийлик) шаклланишида бош назарий манба бўлиб хизмат қилган ва ислом оламида ҳамон ўз долзарблигини сақлаб келмоқда.

Адабиётлар рўйхати

1. Ҳаким Термизий. Навадир ал-усул фи маърифат ахбар ар-Расул. – Қоҳира: Дор ал-Ҳадис, 2008. – 420 б.
2. Усмонов И. Ҳаким Термизийнинг илмий мероси ва тасаввуфий қарашлари. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2017. – 164 б.
3. Ал-Тирмизи Ҳаким. Китаб Хатм ал-авлия. (РЕД. О. Яҳё). – Бейрут: Католик матбааси, 1965. – 216 с.
4. Шиммель А. Мистические измерения ислама. – Москва: Исламская академия, 2012. – 380 с.
5. Ислом цивилизациясида Термиз шаҳри ва термизий олимларнинг тутган ўрни: Халқаро конференция материаллари. – Термиз, 2025. – 156 б.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.